

شمس تبریزی و تفسیرهای بدیع او از آیات قرآن

دکتر قدرت اله طاهری

عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور

چکیده

قرآن کریم از آن هنگام که از طرف حضرت باری بر قلب رسول خویش نازل گردید، به دلیل ساخت زبانی، بافت معنایی و ویژگیهای بلاغی بی‌مانندش مورد توجه مخاطبان قرار گرفت؛ به گونه‌ای که حتی سؤالات متعددی را برای اصحاب پیامبر اکرم (ص) به وجود می‌آورد و آن حضرت به فراخور درک و آگاهی‌شان به رموز معنایی پاره‌ای از آیات اشاره می‌کردند. بنابراین، می‌توان گفت تفسیر قرآن از بدو نزول آیات آغاز گردید و با گسترش اسلام و افزایش تعداد مخاطبان و رشد آگاهیهای دینی پیروان آن، وسعت و عمق بیشتری یافت. به طوری که رویکردهای متفاوتی در تفسیر قرآن اعم از بررسی اختلاف قرائتها، تفسیر لغوی و نحوی، تاریخی، کلامی، سیاسی و عرفانی در میان مسلمانان به وجود آمد و مفسران اسلامی در هر یک از حوزه‌ها، آثار پرشمار و ارزشمندی خلق کردند. تفسیرهای عارفانه نیز در کنار سایر تفاسیر از قرون اولیه مورد اهتمام قرار گرفت و آثار مدونی در این زمینه نگاشته شد. اما عارفانی بودند که به صورت پراکنده و در لابه‌لای آثار خویش بعضی از آیات قرآن را تفسیر یا تأویل می‌نمودند. جستجو، یافتن و تحلیل این تفسیرها کمک شایانی به تبیین سنت

تفسیرنویسی عارفانه خواهد نمود. شمس‌الدین محمد تبریزی در تنها اثر خویش؛ یعنی «مقالات» نظریه‌های جالب تفسیری و تأویلات بدیعی از پاره‌ای از آیات قرآن دارد و خود ادعا می‌کند از هیچ مفسر پیش از خود تأثیر نپذیرفته است. در این مقاله ضمن تشریح نظریه و رویکردهای وی به علم تفسیر، نمونه‌هایی از تفسیرهای او را آورده و با تفسیرهای عرفانی پیش از وی مقایسه کرده‌ایم. شمس تبریزی در تفسیرهای معدود خویش، تفسیر واژگانی، تاریخی و کلامی را نادیده می‌گیرد و به تفسیر تخیلی متکی بر اسطوره‌های مذهبی نیز توجهی نمی‌کند. بلکه براساس «تجربه عارفانه شخصی» خویش، آیات را تفسیر و تأویل می‌کند. با مقایسه تفسیرهای وی با آثار پیشینیان، به این نتیجه رسیدیم که شمس، هرچند نتوانسته است خود را یکسره از سیطره سنت تفسیرنویسی عرفانی قبل از خود خارج کند، در تفسیرهای معدود خود رهیافتهای کاملاً بدیع و تازه‌ای دارد و به دلیل اصالت دریافت و تأویلات وی، نمی‌توان در سنت تفسیرنویسی عرفانی آنها را نادیده گرفت.

کلیدواژه: قرآن کریم، علم تفسیر، تفسیرهای عرفانی، مقالات شمس تبریزی

مقدمه

تردید نیست که تمدن و فرهنگ اسلامی از بدو تکوین و در تمام دوران شکوفایی، به مرکزیت قرآن کریم ادامه حیات داده است؛ به گونه‌ای که در طول تاریخ همه جلوه‌های تمدن اسلامی از این کتاب مایه گرفته و به موازات رشد آگاهی مسلمانان نسبت به متن قرآن، مظاهر مدنیت و دانش آنان نیز توسعه یافته است. در عرصه فهم معانی قرآن کریم، از همان سالهای نخست بعثت و نزول تدریجی قرآن، هرچند به صورت ابتدایی، تلاشهایی صورت گرفته است.^۱ بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) البته این کوششها بر کنار از نگرانی و تردیدهایی محتاطانه نبود. به این دلیل ساده که مفسران اولیه می‌ترسیدند آنچه از متن دریافت می‌کنند با معنای اصلی نهفته در آن سازگار نباشد. اگر اختلافات فرقه‌ای را هم در نظر بگیریم که چگونه پیروان هر یک از فرقه‌ها همواره برای اثبات باورهای سیاسی خود به پاره‌ای از آیات قرآن تمسک می‌جستند، این نگرانیها قابل درک خواهد بود. بنابراین، تا نیمه اول قرن دوم، تفسیر قرآن تنها به نقد و بررسی «اختلاف قرائت»ها منحصر می‌شد. اما بعد از تلاش مستمر دانشمندانی مانند

مقاتل بن سلیمان، دلهره‌های محافظه‌کارانه تا حد زیادی از بین رفت و دانشمندان با رویکردهای متفاوتی به خوانش متن قرآن پرداختند و در مدت اندک، راه درازی پیموده شد و نحله‌های تفسیری متعددی به وجود آمد.

به اجمال می‌توان گفت از همان سالهای نخست نضج یافتن علم تفسیر در نزد مسلمانان، سه رویکرد تفسیری به موازات هم شکل گرفته است. رویکرد نخست که روش جمهور مفسرین اسلامی (اهل سنت) است، مبتنی بر تفسیر قرآن در بستر تاریخی؛ یعنی توجه به شأن نزول آیات با استفاده از روایات منقول از پیامبر اکرم (ص) و صحابه است. در این رویکرد، آیات از نظر واژگان، نحو، فقه و علم کلام تفسیر می‌شوند با اتکا رویکرد دوم، تفسیر باطنی قرآن با اتکا به احادیث و روایات نبوی و ائمه، در کنار توجه به تحلیل زبانی و محتوایی قرآن است. اغلب تفاسیر شیعی این رویکرد را برگزیده‌اند. به نظر می‌رسد اختلاف بر سراسر اصول اساسی «امامت» و ضرورت تداوم معرفت و حیانی از طریق تعالیم معصومین، بر کل تفاسیر این جریان سایه انداخته است. پل نویا، مؤلف کتاب «تفسیر قرآنی و زبان عرفانی» بر این باور است که تفاسیر شیعی آمیخته با اغراض سیاسی است. (نویا، ۱۳۷۳: ص ۲۷) البته این نظریه در جای خود محل تأمل و تردید است و بحث درباره اشکالات آن فرصت و مجال دیگری می‌طلبد. رویکرد سوم، تفسیر باطنی و تأویل‌گرایانه (Hermeneutics) اهل تصوف است. البته عارفان مفسر، تفسیرهای خود را «استنباط» یا «اشارات» (ابن عربی، فتوحات مکیه، ج ۲: ص ۱۱) می‌دانستند نه تفسیر. این اصطلاح از ریشه «تَبَطُّ» و به معنای جهانیدن آب از چشمه است و در معنای اصطلاحی، به سطح آوردن معانی مکتوم متن می‌باشد. اهل تصوف معانی پوشیده‌ای را که از متن قرآنی استنباط می‌کنند، عطیه الهی می‌دانند که خداوند به آنها عنایت می‌کند. آشکار است که رویکرد دوم و سوم در شیوه برخورد با متن قرآن، روش واحد؛ یعنی تأویل^۳ را برمی‌گزینند. رویکرد تفسیری عرفانی در واقع از جریانی مایه می‌گرفت که معتقد بود می‌توان از اصل «اجتهاد» در فهم متن قرآن استفاده کرد. صفوان بن جهم، مؤسس فرقه جهمیه، مدافع این نظریه بود. بعدها از روش وی سه گروه؛ یعنی معتزله، اسماعیلیه و صوفیه بهره بردند. گلدزیهر معتقد است صوفیان مسلمان رویکرد باطنی خود را از تعالیم افلاطون و از نظریه مشهور وی؛ یعنی «عالم مثال» اخذ کرده‌اند. (گلدزیهر، ۱۳۸۳: ص ۱۷۷) اما با وجود تحقیق پل نویا که گام به گام چگونگی شکل‌گیری زبان عرفانی را از قدیمی‌ترین متون تفسیری مانند «تفسیر کبیر» مقاتل بن

سلیمان، تفسیر منسوب به امام جعفر صادق(ع)، حکیم ترمذی و «المواقف» نفری تا «کشف‌الاسرار» میبیدی نشان داده است، پذیرش نظریه گلدزیهر مشکل خواهد بود. بنابراین، می‌توان با پل‌نویا هم عقیده شد که صوفیان مسلمان در پایه‌ریزی مکتب تفسیری خود، چیزی از خارج از دنیای اسلام اخذ نکرده‌اند.

تفسیر عرفانی تا زمان شمس تبریزی - که ما در این مقاله می‌خواهیم رهیافت تفسیری او را بررسی کنیم - راه درازی را پیموده بود. به جز تفاسیر اولیه که در بالا ذکر کردیم، آثار مدونی مانند «حقایق التفسیر» عبدالرحمن سلمی، «لطایف الاشارات» ابوالقاسم قشیری، تفسیری منسوب به ابن عربی، «عرایس البیان فی حقایق القرآن» روزبهان بقلی شیرازی، و «بحرالحقایق و المعانی فی تفسیر سبع المثانی» نجم‌الدین دایه تدوین شده بود. به جز این آثار، البته تفسیرهای پراکنده‌ای هم در بطن کتب عرفانی موجود بود. این بخش از تفاسیر به علت پراکندگی، هنوز به صورت علمی جمع‌آوری و نقد نشده‌اند. هانری کربن، محقق برجسته و اسلام‌شناس فرانسوی در کتاب «تاریخ فلسفه اسلامی» بر فقدان چنین پژوهشی اشاره و بر اهمیت و ضرورت این کار تأکید نموده است. (کربن، ۱۳۷۷: ص ۰-۲۱) بنابراین، مطالعه و بررسی تک تک آثار عرفانی و تبیین رهیافتهای تفسیری مؤلفان و همچنین تأویلات آنان از آیات قرآن، بخشی از این خلأ را جبران و زوایای پوشیده سنت تفسیرنویسی عرفانی را روشنتر خواهد کرد.

مقالات شمس تبریزی

از شرح احوال و آثار شمس‌الدین محمد تبریزی - یکی از مرموزترین شخصیت‌های عرفان اسلامی - جز مطالب افسانه‌آمیز کتابهایی مانند رساله فریدون سهپسالار و مناقب العارفین افلاکی چیزی در دست نداریم. مجموعه مقالات شمس تنها سند قابل مطالعه درباره آرا و عقاید اوست. اما این متن نیز علی‌رغم ارزش فراوانش، به دلیل عدم انسجام و ابهام زبانی آن، چنانکه باید روشن نیست و اطلاعات دقیقی در باب او به خواننده و محقق امروزی ارائه نمی‌کند. همچنین، این اثر، تاکنون چنانکه باید مورد بررسی علمی و تحلیلی قرار نگرفته است. اغلب مقالات و پژوهشهایی که درباره شمس نوشته شده‌اند، به شخصیت وی و روابط او با مولانا اختصاص دارد. نگاهی اجمالی به مجموعه مقالاتی که در همایش بزرگداشت او در

شهرستان خوی به سال ۱۳۷۷ ارائه شده است، صحت این ادعا را ثابت می‌کند. به نظر می‌رسد شخصیت علمی و نظریه‌های ناب و بدیع شمس تبریزی تحت تأثیر شخصیت مولوی و مثنوی معنوی او قرار گرفته و حقیقت احوال و وسعت دانش، معلومات و تجارب عرفانی او از دید پژوهشگران مکتوم مانده است. در لابه‌لای فقراتی از سخنان شمس - البته آنچه به کتابت درآمده و از دستبرد حوادث در امان مانده است - نظریه‌های استوار عرفانی، علمی، ادبی و زبان‌شناسی نهفته است که توجه ویژه‌ای را می‌طلبد تا به دقت تبیین و باز نموده شود. این نظریه‌ها به مثابه گنجهای ارزشمندی هستند که تاکنون از تیررس دید و نظر منتقدان دقیق‌النظر پوشیده مانده‌اند. در میان آنها می‌توان به آرای بر خورد که رگه‌هایی از آنها در آثار منتقدان و نظریه‌پردازان دهه‌های اخیر عربی به چشم می‌خورند.

مقالات شمس، چنانکه گفته شد، دارای انسجام منطقی نیست و در بادی امر هر خواننده کم حوصله‌ای را از خود می‌راند. می‌دانیم این اثر، مجموعه‌ای از سخنان شمس است که به صورت شفاهی برای مستمعان بیان و به دست عده‌ای از همین شنوندگان کتابت شده است. ظاهراً خود شمس علاقه‌ای به نوشتن اثری مکتوب نداشته است. چنانکه می‌گوید: « من عادت به نوشتن نداشته‌ام هرگز. سخن را چون نمی‌نویسم، در من می‌ماند و هر لحظه مرا روی دگر می‌دهد.» (شمس تبریزی، ۱۳۷۷: ص ۲۲۴-۲۲۵) چنانکه ملاحظه می‌شود، دست به نگارش و تألیف نبردن او از نظریه‌ای قابل تأمل ناشی می‌شود. به نظر شمس، کتابت به مثابه کشتن کلام و گرفتن روح و سرزندگی از آن است. هنگامی که کلام با جوهر مادی بر ماده دیگری مانند کاغذ نوشته می‌شود، برای همیشه به همان حالتی که در لحظه نگارش داشت، باقی می‌ماند. درست مانند عکس گرفتن از یک شیء که در حکم توقف زمان برای آن است. اما در مقابل، گفتار همچون رود پر آب خروشان است که هر دم به شکلی نو در می‌آید. اشکال دائم نو شونده سخن البته تابع شرایط جدید همچون تغییر مخاطب و فضای گفتگویی است. نظریه شمس تقریباً همسان نظریه تمایز بین زبان گفتار و نوشتار رولان بارت، نظریه‌پرداز معاصر فرانسوی است.^۴ باور به چنین نظریه‌ای و عمل به آن، البته برای علاقه‌مندان به آموختن تعالیم شمس و شناخت کامل و صحیح وی، مشکلاتی را به وجود آورده و در دوره معاصر نیز پژوهشگران را دچار زحمت نموده است. یکی از دلایل رازواری شخصیت وی، در واقع معلول همین نظریه است. بنابراین، آنچه از اقوال شمس باقی مانده، به گونه‌ای نیست که به

استناد به آنها بتوان درباره آرا و عقاید وی نظریه‌ای قاطع مطرح کرد. اما از طرف دیگر، همین مقدار از معارف عرفانی او، به دلیل غنا و ارزش فراوان آنها، قابل چشم‌پوشی هم نیست. در مقالات شمس در باب علم تفسیر، به صورت نامسئله و پراکنده، نظریه‌هایی آمده است که در سنت تفسیرنویسی حائز اهمیت فراوان است. همچنین، نمونه‌های تفسیر ایشان از پاره‌ای از آیات قرآن، شایان توجه است. شمس در چند نوبت تأکید می‌کند در تفسیر آیات قرآن از تفاسیر موجود استفاده نمی‌کند و هر آنچه بر زبان می‌راند، دریافت و تجربه شخصی اوست به عنوان نمونه هنگامی که از آیه «الَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا»^۵ تفسیر تازه‌ای به دست می‌دهد، یکی از مستمعان می‌گوید از زمانی که این منبر بر مسجد جامع بوده است، کسی سخنی بدین بکری نگفته است. شمس در جواب او می‌گوید: «... مصطفی ع م گفته است، اما پوشیده و مرموز. بدین صریحی و فاشی گفته نشده است و هرگز این جنس گفته نشود زیرا تا این غایت این نوع خلق که منم با خلق اختلاط نکرده است و نه آمیخته است؛ خود نبوده است سنت و اگر بگوید بعد من، برادر من باشد.» (شمس تبریزی، ۱۳۷۷:ص ۷۲۰) در این مقاله صحت و سقم ادعای وی با مراجعه به تعدادی از تفسیرهای عرفانی پیش از او، بررسی خواهد شد. اما پیش از آن، ضروری است برای درک بهتر تفسیرهای بدیع شمس، نظریه و رهیافته او در باب علم تفسیر به اجمال تبیین گردد تا دلیل تازگی تفسیرهای وی در قیاس با تفاسیر عرفانی پیشین آشکار شود.

نظریه تفسیری شمس تبریزی

بنیاد نظریه تفسیری شمس بر این اصل اساسی استوار است که در تفسیر متن قرآن، شخصیت و آرا و عقاید مفسر بر چگونگی خوانش متن و معانی استنباط شده از سوی وی، تأثیر بسزایی دارد؛ چیزی که در کتب تفسیری عامه و حتی عرفانی، لاقلاً به این صراحت بیان نگردیده است. در قسمتی از مقالات می‌گوید: «یکی صد هزار زاری می‌کند بر در که در خانه لحظه ای راه دهند؛ می‌گویند: البته راه نیست. و یکی می‌زارد که ساعتی رها کنید تا برون روم؛ می‌گوید: نی آن کی شود؟ ای خواجه هرکسی حال خود می‌گویند و می‌گویند کلام خدای را تفسیر می‌کنیم.» (همان:ص ۲۸۱-۲۸۲) شمس در تفسیر آیه چهل و یک سوره فصلت نیز بار دیگر به این مسأله اشاره می‌کند و ضمن آن می‌گوید که تنها عارفان هستند که می‌توانند معانی

قرآن را دریابند. شمس در این قسمت به صراحت از شیوه تفسیری مفسران عامه انتقاد می‌کند. عین گفتار او چنین است: «هر آیتی همچو پیغام و عشق نامه‌ایست. ایشان [عارفان] دانند قرآن را. جمال قرآن را بر ایشان عرضه و جلوه می‌کند. چه سخن باشد؟ اِنَّهُ الْحَقَّ یعنی تا بدانند که خدا کیست؟ یعنی اِنَّهُ الْحَقَّ. تفسیر واحدی قدسی هست، طوسی^۷ را چه کنیم؟ الرَّحْمَنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ. تفسیر قرآن هم از حق شنو. از غیر حق تفسیر بشنوی، آن تفسیر حال ایشان بود، نه تفسیر قرآن. ترجمه تحت اللفظ را همه کودکان پنج ساله، خود بگویند.» (همان: ۶۳۴-۶۳۵) این دیدگاه، امروزه در بین تأویل‌گرایانی مانند شلایر ماخر، هوسرل، دیلتای، هرش، گادامر اصلی مهم به شمار می‌رود. جمهور این دانشمندان جدید، بر این باورند که شخصیت مفسر در اتخاذ شیوه تفسیر و خوانش متن مؤثر است. به عبارت دیگر، مفسر با اتکا به باورها، اعتقادات و مجموعه دانشهای انباشته در ذهن خویش، به سراغ متن می‌رود و معنا یا معانی احتمالی آن را از پس نشانه‌های درون متنی استنباط می‌کند. در فرایند چنین خوانشی، متن با توجه به «اطلاعات برون متنی» تفسیر می‌شود و افق معنایی متن که متعلق به زمان نگارش آن است و افق معنایی مفسر که وابسته به زمان حال است، درهم تنیده می‌شوند تا لایه‌های پنهان متن به ظهور برسند. (احمدی، ۱۳۸۰: ص ۵۷۴) به همین دلیل، می‌توان گفت هر تفسیری، الزاماً نوعی «تفسیر به رأی» است. مادامی که مفسر دانش و اطلاعات را از بیرون به متن تحمیل نکند، معانی پوشیده آن روشن نخواهد شد. با توجه به اینکه ذهنیت مفسران و مجموعه دانشهای آنان با یکدیگر - حتی مفسرانی که در یک فضای فکری و اعتقادی واحد به سر می‌برند - متفاوت است، معانی استنباط شده از یک متن واحد نیز مختلف خواهد بود. رابطه اختلافات تفسیری مفسران همفکر، طولی و مفسران غیرهمفکر، عرضی است. این نظریه البته با حدیث معروف مروی از رسول اکرم (ص)؛ یعنی «مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ أَوْ بِمَا لَا يَعْلَمُ، فَلْيَتَّبِعُوا مَعْقَدَهُ مِنَ النَّارِ»^۸ (ابن کثیر دمشقی، ۱۹۷۰، ج ۱: ص ۵) تناقضی ندارد. چرا که سخن آن حضرت هشدار بر کسانی است که قرآن را برای اغراض خاصی از جمله رسیدن به اهداف و اغراض نفسانی تفسیر می‌کنند.^۹

نظریه دیگر شمس در باب شرایط و چگونگی تفسیر، این است که باید مفسر به استقلال فکری در تفسیر متن رسیده باشد. مادامی که فرد از اقوال و سخنان دیگران در خواندن و تأویل متن استفاده می‌کند، چیزی بر تجربیات و دریافتهای گذشتگان نمی‌افزاید. لحن شمس

در بیان این نظریه به گونه‌ای تعریض‌آمیز است که می‌توان دریافت اغلب مفسران زمانه خویش را به دزدی سخن دیگران متهم می‌کند. می‌گوید: « هله این صفت پاک ذوالجلال است و کلام مبارک اوست، تو کیسی؟ از آن تو چیست؟ این احادیث حق است و پر حکمت و این دگر اشارات بزرگان است. آری هست، بیار از آن تو کدام است.» من سخن می‌گویم از حال خود، هیچ تعلق نمی‌کنم به اینها، تو نیز مرا بگو اگر سخنی داری و بحث کن. اگر سخنی دقیق شود از بهر استشهاد، چنان که مولانا فرماید، مهر بر نهند از قرآن و احادیث تا مشرح شود، روا باشد.» (شمس‌تبریزی، ۱۳۷۷:ص ۷۲) هرچند این سخن شمس می‌تواند غیر از تفسیر، به سایر عرصه‌های تولید دانش نیز تعمیم داده شود، ولی اقوال دیگری از وی موجود است که اثبات می‌کند در علم تفسیر بر این نکته پافشاری می‌کرده است. «... گفتند: ما را تفسیر قرآن بساز. گفتم: تفسیر ما چنان است که می‌دانید: نی از محمد و نی از خدا. این «من» نیز منکر می‌شود مرا. می‌گویمش: چون منکری، رها کن برو، ما را چه صداع می‌دهی، می‌گوید: نی نروم، همچنین باشم منکر. اینکه نفس من است، سخن من فهم نمی‌کند. چنانکه آن خطاط سه گون خط نبستی، یکی او خواندی لاغیر، یکی هم او خواندی هم غیر، یکی نه او خواندی و نه غیر او، آن منم که سخن گویم نه من دانم و نه غیر من.» (همان:ص ۲۷۲) به همین دلیل به مخاطبان خویش توصیه می‌کند: «بعضی کاتب وحی‌اند و بعضی محل وی‌اند، جهد کن تا هردو باشی، هم محل وحی باشی هم کاتب وحی خویش.» (همان: ص ۶۸۱) در بخش دیگری از مقالات به دلیل عدم درک سخنان خویش از سوی مخاطبان اشاره می‌کند. دلیلی که می‌آورد خود مبین تازگی دریافتهای او از آیات قرآن است. می‌گوید: «صریح گفتم مولانا پیش ایشان که سخن من به فهم ایشان نمی‌رسد، تو بگو. مرا از حق تعالی دستوری نیست که از این نظیره‌های پست بگویم، آن اصل را می‌گویم بر ایشان سخت مشکل می‌آید، نظیر آن اصل دگر می‌گویم، پوشش می‌رود تا به آخر، هر سخنی آن دگر را پوشیده می‌کند.» (همان:ص ۷۳۲) در قسمتی دیگر از مقالات با زبان استعاری تأکید می‌کند در ضمیر وی سخنانی است که قدرت بیان آنها را ندارد و هر آنچه نیز می‌گوید از سوی مخاطبان درک نمی‌شود. عین گفتار او چنین است: «این تیر کدام است؟ سخن. جعبه کدام است؟ عالم حق. کمان کدام است؟ قدرت حق. قل لو کان البحر مداداً

... خنک آنکه این تیر بر او آید ببردش به عالم حق. در جعبه تیرها هست که انداختن نتوانم و آن تیرها که می‌اندازم باز می‌رود به جعبه‌ای که بود.» (همان:ص ۱۱۶) البته علت نافهمی مخاطبان آشکار است، چنانکه یکی از مستمعانش گفته است، سخنان شمس مسبوق به سابقه نیست (ر.ک. همان:ص ۷۲۰) براساس این نظریه‌ها می‌توان گفت شمس در اغلب موارد توانسته است خود را از سیطره متون تفسیری پیش از خود، به ویژه تفاسیر عامه بیرون بکشد. با توجه به اینکه او نیز مانند تمامی عارفان در یک فضای گفتمانی واحد نفس می‌کشد، انتظار نمی‌رود در تفسیرهایش به کل از این گفتمان خارج گردد و شیوه‌ای منحصر به فرد، اتخاذ نماید. ولی با توجه به تأکیدی که به دو اصل فوق؛ یعنی دخالت شخصیت مفسر در نوع دریافت از متن و لزوم رسیدن به استقلال فکری و علمی، می‌کند، می‌توان او را در همین تفسیرهای انگشت شمار هم دارای رهیافت ویژه‌ای دانست. نکته جالب توجه، پابندی خود شمس به این دو معیار است. تا آنجا که بررسی کرده و منابع پیش از او را دیده‌ایم، تمام دریافت‌های او از آیات شخصی است و از آثار و اقوال دیگران اخذ نشده است.

شیوه تفسیری شمس

شمس تبریزی در تفسیر خود به شیوه مألوف مفسران صوفی از شرح و بسط ابعاد واژگانی، نحوی و شأن نزول آیات چشم می‌پوشد. تنها در تفسیر یک آیه - آیه چهل و شش سوره احقاف - شأن نزول آن را ذکر می‌کند. در این مورد هم به گونه‌ای عمل می‌کند تا بتواند دریافت شخصی خود را با شأن نزول آیه توجیه کند. می‌گوید: «پرسیدند که سبب نزول اَنَا فَتَحْنَا چه بود؟ گفتم: چون این آیت نازل شد که لَا أَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ نَمِي دَانِمَ که با من چه خواهند کردن و با شما چه خواهند، ایشان جز ظاهری «نمی‌دانم» فهم نکردند. آغاز کردند طعنه کردن که پس روی کسی می‌کنید که نمی‌داند که با او چه خواهند کرد و با قوم او چه؟ اَنَا فَتَحْنَا نازل شد. سؤال کردند که این چه جواب ایشان بود؟ گفتم: تدبیر سخن چنین شود: آن «نمی‌دانم» جهل و سرگردانی نیست. بلکه معنی این است که نمی‌دانم پادشاه مرا کدام خلعت خواهد پوشانیدن و کدام ملک خواهد بخشیدن.» (همان:ص ۱۶۷) مولوی در دفتر سوم برعکس شمس، شأن نزول این آیه را به ماجرای صلح رسول اکرم (ص)

در حدیثیه نسبت می‌دهد؛ صلحی که به نظر عده‌ای از اصحاب نوعی شکست بود ولی خداوند با نازل کردن سوره فتح، چیرگی پیامبر را بر بنی قریظه و بنی نضیر نوید می‌دهد.

وقت واگشت حدیثیه به ذل دولت انا فتحنا زد دهل
آمدش پیغام از دولت که رو تو ز منع این ظفر غمگین مشو
کاندرین خواری تقدت فتحهاست نک فلان قلعه فلان بقعه تراست
بنگر آخر چونک واگردید تفت بر قریظه و بر نضیر از وی چه رفت
(مثنوی، ۴۵۰۲-۴۵۰۵/۳)

در هیچ یک از تفسیرها به مباحث فقهی و کلامی که بخش عمده تفاسیر عامه را همین مطالب تشکیل می‌دهد، اشاره‌ای نمی‌کند. همچنین، سیاق کلام و رابطه آیه با آیات پس و پیش آن (محور افقی و عمودی کلام) تاثیری در نوع خوانش او ندارند. شمس نیز مانند سایر مفسران عارف، تأویل آزادانه‌ای از آیات به دست می‌دهد. به نظر می‌رسد دلیل بی‌توجهی عارفانی مانند شمس به این اصول مسلم تفسیری در این است که علم تفسیر اجتهادی (معتزلی، شیعی، عرفانی) به درجه‌ای از رشد و شکوفایی رسیده بود و دیگر برای مفسران خوانندگان، دور شدن از زمینه تاریخی متن قرآن مهم نبود. لذا، تفسیر آزاد از آیات، شیوه مناسب برای کسانی مانند اهل تصوف بود که می‌خواستند آرا و عقاید ذوقی و تجربیات شهودی خود را با تمسک به متن مقدسی مانند قرآن، تبیین و ترویج نمایند. چنین برداشتهایی البته به منزله پشتوانه‌های محکمی بودند که ادامه زندگی و حیات علمی اهل تصوف را در جامعه باورمند به تعالیم دینی ممکن می‌ساخت.

شمس معمولاً آیاتی را تفسیر نموده است که به دلیل ابهام زبانی و بیان نمادین، برداشت معانی مختلف از آنها امکان‌پذیر است. در واقع، او از سستی دیرین تبعیت می‌کند. مقاتل بن سلیمان در تفسیر خود آیات قرآن را به سه مقوله تقسیم کرده بود. اولین دسته، آیات امر و نهی هستند که تأویل آنها امکان‌پذیر نیست و باید با تفسیر لفظی به توضیح آنها پرداخت. زیرا شارع اصرار دارد آیات احکام براساس صورت لفظی که بیان شده‌اند، درک و فهم شوند. دسته دوم و سوم - وعده و وعید و اخبار پیشینیان - قابل تأویل است و از طریق استنباط و مدد گرفتن از قوه خیال به معانی احتمالی این آیات می‌توان رسید. (نویا، ۱۳۷۳: ۵۵)

شیوه تفسیری شمس مبتنی بر تأمل شخصی و ذهنیت عارفانه اوست که به چاشنی ذوق و هنر نیز آمیخته شده است. در تفسیرهای وی، رابطه دال (واژگان آیات) و مدلولهای استنباط

شده، در پرتو سه عامل مذکور قابل درک است. به عنوان نمونه، در تفسیر قسمتی از آیه بیست و شش سوره انسان؛ یعنی «سَبَّحَهُ لَيْلًا طَوِيلًا» می‌گوید: «با این همه چون مرید کامل نشده است تا از هوا ایمن باشد، از نظر شیخ دور بودن او را مصلحت نباشد. زیرا نفس سردی او را در حال سرد کند. اما چون کامل شد، بعد از آن غیبت شیخ او را زیان ندارد و سَبَّحَهُ لَيْلًا طَوِيلًا یعنی چون میان مرید و شیخ حجابی شد، آن لیل باشد. چون تاریکی در آمد، این ساعت باید که به جدّ تسبیح کنی و کوشش کنی در زوال آن پرده و هرچند تاریکی افزون می‌شود و شیخ بر تو مکروه‌تر می‌شود، کوشش خدمت افزون می‌کنی و غم نخوری و نومید نشوی از اینکه از دراز شدن ظلمت که لَيْلًا طَوِيلًا که چون تاریکی دراز آید، بعد از آن روشنی دراز آید.» (شمس تبریزی، ۱۳۷۷:ص ۱۴۵)

نمونه‌ای از تفسیرهای عارفانه شمس

شمس تبریزی در اثنای سخنان خویش اعم از مقالات و سخنان پراکنده در مجموع، سی آیه از آیات قرآن کریم را تفسیر کرده است. در پاره‌ای از این تفسیرها تنها یک واژه تأویل شده است مانند آیه بیست و نهم سوره فجر که در آن جنت را به حقیقت خداوند تأویل نموده است. «قوله: فَادْخُلِي فِي عِبَادِي بعد از آن خود حاجت نیست الا تأکید. وَادْخُلِي جَنَّتِي یعنی حقیقتی. سوگند به لوّامه می‌خورد به مطمئنه نمی‌خورد که از آن عزیز است که آن را به قسم درآورد.» (همان:ص ۶۹۰) در تفسیر بعضی از آیات نیز نکات تازه‌ای در باب قصص انبیا و اخبار پیشینیان بیان کرده است که اگر چه ارتباط چندانی با دریافتهای تفسیری ندارند، خالی از نگرش جدید به این امور هم نیست. به عنوان نمونه، از آیه سی‌ام سوره مریم؛ یعنی «أَنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا فَضِيلَتِ مُحَمَّد (ص) را بر عیسی (ع) استنباط می‌کند. «عیسی در حال سخن گفت، محمد بعد چهل سال در سخن آمد نه از نقصان بلکه از کمال، زیرا محبوب بود. بنده را گویند تو کیستی، گوید: أَنِّي عَبْدُ اللَّهِ. سلطان را گویند تو کیستی؟» (همان:ص ۹۸) در جای دیگر هم به برتری حضرت محمد (ص) بر عیسی (ع) و سایر انبیا اشاره می‌کند: «آنچه پیامبران دیگر در هزار سال حاصل کردند، محمد علیه‌السلام در مدت اندک از آن برگذشت که مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ عَلِيمٍ. زیرا از برای آن کارش بیرون

آورده بودند. همچو عیسی. عیسی اگر در اول شیرخوارگی آن یک سخن گفت، آن بی‌اختیار بود. رَمِيًّا مِنْ غَيْرِ رَامٍ. چنانکه بچه الف کشد ناگاه نیک آید. محمد (علیه‌السلام) اگرچه دیر گفت و بعد چهل گفت اما کاملتر بود سخن او. آخر سخن هر دو بر جاست.» (همان: ۱۹۶-۱۹۷) تا جایی که نگارنده جستجو کرده است، هیچ یک از تفاسیر عرفانی قبل از شمس به این نکته اشاره نکرده‌اند. مولوی هم که در چهار نوبت به تکلم حضرت عیسی (ع) در مثنوی اشاره کرده، به چنین مقایسه‌ای نپرداخته است. تنها در یک مورد توجیه عارفانه‌ای از این تکلم ارائه می‌کند که بیان آن خالی از لطف نیست.

عیسی اندر مهل بردارد نغیر که جوان ناگشته ما شیخیم و پیر

(مثنوی، ۳/۱۷۹۴)

بقیه موارد از نوع تأویل مفهومی آیات است که به جهت رعایت اختصار تنها پنج آیه کلیدی را که در بردارنده اندیشه‌های کلی شمس هستند، برگزیده‌ایم. تأویلاتی را که شمس از این آیات به دست داده است، با تفاسیر عرفانی قبل از وی مقایسه نموده‌ایم تا صحت و سقم ادعای شمس مبنی بر بهره‌بردن از سایر مفسران و اتکا بر آرا و عقاید خویش را بررسی کرده باشیم. از مجموع سی آیه‌ای که وی تفسیر یا تأویل نموده است، تنها در سه آیه شباهتهایی با تأویلات عارفان پیش از وی به چشم می‌خورد. ما این آیات را به قصد برگزیده‌ایم تا نشان داده باشیم شمس نیز مانند هر مفسر دیگری به رغم اراده خویش نمی‌تواند خود را یکسره از فضای گفتمانی‌ای که در آن قرار دارد، بیرون بکشد و تفسیری تماماً تازه و نو ارائه نماید.

۱. آیه دوم سوره فتح

متن آیه مبارکه چنین است: «لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ». ابتدا تأویل شمس را از این آیه می‌آوریم. «آخر پیغامبر ع. م جایی خمر نخوردی الا گناه او این سخن بودی که گفتمی. فرمود که غفران از تو کوتاه نشود و کم نشود. تو هرچه خواهی این گناه می‌کن و می‌گو. این گفتن او را جدایی است و دوری است. از این دوری او هزار نزدیکی حاصل می‌کنند. او تواند که از این بامزه‌تر بگوید این را، الا در معرض نتوانند آمدن و مضمحل شوند و طاقت ندارند. الا از این بی‌مزگی و ازین (بی) مزه گفتن او صد هزار مزه‌ها می‌یابند و بامزه می‌شوند. صدیق مست می‌شود و عمر را حال دگرگون می‌شود و علی‌در معرض تیغ

تیز درمی آید از این بی‌مزگی او تا چندان قوت گیرند و پرورده می‌شوند.» (همان:ص ۷۰۵)

باید پرسید چرا در نظرگاه شمس «سخن گفتن» پیامبر اکرم (ص) گناه تلقی می‌شود؟ می‌دانیم بنا بر اعتقاد اغلب زبان‌شناسان امروزی، زبان خصلتی مادی و بشری دارد و عناصر آن بر ساخته انسان است که در تنگنای مادیت گرفتار آمده است. به عنوان نمونه، ویلیام. پی. آلستون می‌گوید: «فیلسوفانی نظیر فلوطین و برگسون که شهود عرفانی داشتند، زبان را از این حیث که زبان است، برای بیان حقیقت بنیادین نامناسب می‌دانستند. از این دیدگاه، انسان می‌تواند حقیقت را تنها از طریق نوعی اتحاد غیرکلامی با واقعیت به طور کامل درک کند؛ صورت‌بندی‌های زبانی در بهترین شرایط، تنها منظرهای کم و بیش مخدوش شده‌ای را در اختیار ما می‌گذارند.» (آلستون، ۱۳۸۱: ۲۶-۲۷) در نظر عارفی مانند شمس تبریزی نیز، واقعیتی جز ذات اقدس حضرت باری تعالی وجود ندارد و «توحید محض» غرق شدن بنده در هیبت اوست. هر نوع بیان، حتی توصیف و حمد خداوند، در واقع درآمدن از توحید محض و مبتلا شدن به شرک خفی است. این همان نکته‌ای است که حلاج به آن اشاره کرده است: «بدان که بنده‌ای که توحید خدای را می‌گوید، خود را اثبات می‌کند و کسی که خود را اثبات می‌کند، شرک خفی آورده است. خدای تعالی خود از زبان هر یک از آفریدگار خود که بخواهد خود را توحید می‌گوید.» (اخبار حلاج، شماره ۶۲: ۹۹ به نقل از پل‌نویا، ۱۳۷۳: ۳) پس اگر رسول اکرم (ص) نیز به هنگام سخن گفتن از توحید محض به در می‌آید و این البته گناهی است لطیف و به یک اعتبار ضرور. زیرا کلام آن حضرت هر چند او را از آن تجربه غرق شدن در شکوه و عظمت حضرت باری باز می‌دارد، اما بندگان خداوند را به همان تجربه راهنمایی می‌کند. بنابراین، خداوند در ازای راهبری بندگان خود، گناه لطیف و ضرور پیشین و پسین او را می‌بخشد. هیچ یک از تفاسیر پیش از شمس چه تفسیرهای عامه و چه تفسیرهای عرفانی تا آنجا که ما کاویده‌ایم، چنین برداشتی از آیه فوق نداشته‌اند. ابوالقاسم قشیری در تفسیر لطائف الاشارات بر مشرب مفسران عامه رفته و منظور از گناه ما تقدم و ماتأخر را گناه حضرت آدم و امت حضرت محمد (ص) دانسته است که به حرمت وی همه آن گناهان بخشیده شده است. همچنین، احتمال می‌دهد منظور از گناه ماتقدم و ماتأخر، ترک اولی است که از پیامبر اکرم (ص) قبل و بعد از نبوت سر می‌زده است. او برای اثبات نظر خود به حدیث معروف، «حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقْرَبِينَ» استناد می‌کند. (رک قشیری، ۱۴۲۰ ه، ج ۳: ۲۰۸) رشیدالدین

۱۰۷



فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۴ زمستان ۱۳۸۵

میبدی نیز در تفسیر این آیه از قول سفیان ثوری یک بار گناه ماتقدم را گناهان احتمالی آن حضرت در دوران جاهلیت و گناه ماتأخر را هر آن چیزی که باید انجام می‌داد و انجام نداده است، تعبیر می‌کند و بار دیگر از قول عطاءالله الخراسانی گناه ماتقدم و ماتأخر را به ترتیب گناه حضرت آدم و امت محمد (ص) می‌داند. (ر.ک. میبدی، ۱۳۷۶، ج ۹: ۲۰۷) ابن عربی هم منظور از گناهان ماتقدم و ماتأخر آن حضرت را «تلویناتی» می‌داند که به واسطه انواری که بر قلب وی ساطع می‌شود، از بین می‌رود. (ر.ک. ابن عربی، ۱۹۷۸، ج ۲: ۵۰۶) ابو عبدالرحمن سلمی نیز در حقایق التفسیر وجوهی برای گناه ماتقدم و ماتأخر برمی‌شمارد. عین گفته سلمی بدین شرح است: «قَالَ ابْنُ عَطَاءٍ... مَا كَانَ مِنْ ذَنْبِ أَبِيكَ إِذْ كُنْتَ فِي طَلْبِهِ حِينَ بَاشَرَ الْخَطِيئَةَ وَمَا تَأَخَّرَ مِنْ ذُنُوبِ أُمَّتِكَ إِذْ كُنْتَ فَأَنْدَهُمْ وَدَلِيلَهُمْ وَالْخَلْقُ كُلَّهُمْ مُوقِفُونَ لَيْسَ لَهُمْ وُصُولٌ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى إِلَّا مَعَهُ وَقَالَ مَعْنَى اسْتِعْفَارِ النَّبِيِّ صَلَّى عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْأَعْيَانِ يَسْتَغْفِرُ فِي حَالِ صِحْوِهِ مِنْ حَالِ السُّكْرِ. بَلْ يَسْتَغْفِرُ فِي حَالِ السُّكْرِ مِنَ الصَّحْوِ وَيَلُومُ يَسْتَغْفِرُ مِنْ حَالَيْنِ جَمْعِيًّا. إِذْ لَا سُّكْرَ وَلَا صِحْوَ فِي الْحَقِيقَةِ لَهُ. لِأَنَّهُ فِي الْحَضْرَةِ وَالْقَبْضَةِ لَا يَفَارِقُهُمَا بِحَالٍ.» (سلمی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۸۸)

با وجود فاصله فراوان تأویل شمس با تأویلات عارفان پیش از وی از این آیه، رگه‌هایی از چنین برداشتی را می‌توان در منابع کهن عرفان اسلامی یافت. نفری، شاید نخستین کسی است که به «سوایت» حرف و لزوم رد آن تأکید کرده است. او در کتاب «مواقف» خویش که در بردارنده تجربیات ناب عارفانه و دیدار و گفتگوهایش با خداست، بر این نکته اشاره می‌کند که «السَّوَا كَلْمَةُ حَرْفٍ وَ الْحُرُوفُ كَلْمَةُ سَوِيٍّ.» نفری از این قاعده به اصل « الْحُرُوفُ حِجَابٌ وَ الْحِجَابُ حَرْفٌ » می‌رسد. عین عبارت او در مواقف این‌گونه است: «مرا پیش روی خود ایستانید و گفت: حرف را به پس پشت افکن و گرنه رستگار نخواهی شد؛ زیرا حرف، تو را به سوی خود خواهد کشید. حرف حجاب است و کلیه حرف حجاب است و فرعیه حرف نیز حجاب است. مرا نه حرف می‌شناسد نه آنچه در حرف است و نه آنچه از حرف برمی‌آید و نه آنچه حرف به آن دلالت می‌کند. زیرا معنی که حرف از آن خبر می‌دهد حرف است و راهی که حرف به آن رهنمون می‌شود، حرف است.» (به نقل از نوبیا، ۱۳۷۳: ۳۱۱)

اما اینکه آیا شمس به آثار نفری دسترسی داشته یا نه، البته با اینگونه شواهد به سهولت قابل اثبات نیست. به هر حال، اگر نظریه حجاب بودن حروف قبل از قرن هفتم هم تبدیل به نظریه‌ای عام شده باشد، استفاده هوشمندانه شمس از آن در تأویل آیه فوق خالی از لطف نخواهد بود.

۲- آیه هفتم سوره الضحی

آیه «وَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى» را نیز باید از حیث معنا در ردیف آیه قبل به شمار آورد؛ چرا که در هر دو آیه، مطالبی درباره پیامبر اکرم (ص) بیان گردیده است که در باور مسلمانان اطلاق معنا و سیاق ظاهری آیا به ساحت ایشان جایز نیست. به همین دلیل تمامی مفسران اسلامی سعی کرده‌اند وجوهی از معانی برای این آیات بیابند که در عین وفاداری به متن قرآن، هرگونه شبهه و انتساب گناه و گمراهی از ساحت پیامبر اکرم (ص) مرتفع گردد.

شمس در تأویل و خوانش این آیه به ابتکار جالبی دست می‌زند که در میان تفاسیر تا جایی که نگارنده جستجو کرده بی‌سابقه است. او به جای ضمیر مخاطب «ک» و صفت «ضالًّا» واژه «نفس» را می‌گذارد و آیه را به این شکل می‌خواند تا شبهه گمراهی پیامبر و گم کردن و بازیافتن از حضرت باری تعالی برطرف شود. می‌گوید: «وَجَدَ نَفْسُكَ نَفْسُكَ» تا نه نبی را گمراه گفته باشد، نه خدا را به گم کردن و باز یافتن نسبت کرده. نه در اقوال مختلف سرگشته باشد. این اگرچه معنی ظاهر است، صدا هزار هزار سر از اینجا کشف شود. راه دور و دیواری که تا آسمان گرفته است، به این از میان برخیزد.» (شمس تبریزی، ۱۳۷۷: ۷۵۲)

۱۰۹



فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۴ زمستان ۱۳۸۵

ندارند. مقاتل بن سلیمان برای تفسیر این آیه از آیه «أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ» سوره انشراح مدد می‌گیرد و می‌گوید: «آیا سینه‌ات را که زیاده تنگ بود. گشاده نکردیم تا ایمان در آن راه یابد و بدین‌گونه خدا تو را در راه راست هدایت کند؟ زیرا نوشته شده است وَوَجَدَكَ ضَالًّا فَهَدَى یعنی ناآگاه از این معنی که کتاب چیست و ایمان چیست؟» (نویا، ۱۳۷۳: ۷۳)

پل نویا به دنبال سخن مقاتل چند وجه دیگر از اقوال عارفان نخستین را می‌آورد تا نشان دهد چگونه ذهنیت مفسران عارف به سمت آرمانی نمودن شخصیت پیامبر اکرم (ص) حرکت نموده است. ما نیز وجوه مورد اشاره او را عیناً نقل می‌کنیم تا مقایسه این اقوال با تفسیر شمس به سهولت امکان‌پذیر باشد. «جنید می‌گوید: وَوَجَدَكَ ضَالًّا أَيُّ مُتَحِيرًا فِي بَيَانِ الْكِتَابِ الْمُنْزَلِ عَلَيْكَ فَهَدَاكَ لِبَيَانِهِ. امام جعفر صادق می‌گوید: كُنْتَ ضَالًّا عَنْ مَجْتَبَى لَكَ فِي الْاِزْلِ فَمَنْنَتْ عَلَيْكَ بِمَعْرِفَتِي. ابن عطاء همی گوید: وَجَدَكَ ضَالًّا عَنِ الرَّسُومِ لَا عَنِ الْمَعْرِفَةِ.» (همان: ۷۵-۷۶)

قشیری علاوه بر وجوهی که عامه مفسران بیان کرده‌اند، چند وجه عرفانی نیز مطرح کرده است. ما از وجوه دیگر اقوال او صرف‌نظر و تنها وجوه عرفانی او را بعینه ذکر می‌کنیم. در

تمامی اقوال البته تأکید بر صفت «ضالاً» و فعل «هدی» است. «وَيَقَالُ: ضَالًّا فِي مَحَبَّتِنَا، فَهَدَيْنَاكَ بِنُورِ الْقُرْبَةِ إِلَيْنَا وَ يُقَالُ ضَالًّا عَنْ مَحَبَّتِي لَكَ فَعَرَفْتَكَ أَنِّي أُحِبُّكَ وَ يُقَالُ جَاهِلًا بِمَحَلِّ شَرْفِكَ فَعَرَفْتَكَ قَدْرَكَ.» (قشیری، ۱۴۲۰هـ، ج ۳: ۴۳۰) ابن عربی مصداق گمراهی پیامبر را محجوب بودن وی از ذات باری تعالی به دلیل توجه به صفات می‌داند. تفسیری که ابن عربی از این آیه به دست می‌دهد در ارتباط تنگاتنگ با آیه ماقبل این آیه است. می‌گوید: «الْمُ يَجِدُكَ يَتِيمًا، مُتَّفَرِّدًا مُحَجُّوبًا بِصِفَاتِ النَّفْسِ عَنْ نُورِ أَبِيكَ الْحَقِيقِيِّ الَّذِي هُوَ رُوحُ الْقُدُّوسِ، مُنْقَطِعًا عَنْ ضَائِعًا عَنْ ضَائِعًا «فَأَوَى» أَي فَاوَاكَ إِلَى جَنَابِهِ وَ رَبَّكَ فِي حَجَرِ تَرْبِيَّتِهِ وَ تَأْدِيبِهِ وَ كَفَلَكَ أَبَاكَ لِئَلَعَلَّكَ وَ يُزَكِّيكَ «وَ وَجَدَكَ ضَالًّا» عَنِ التَّوْحِيدِ الذَّاتِي عِنْدَ كُؤُنِكَ فِي عَالَمِ أَبِيكَ مُتَّحِبًّا بِالصِّفَاتِ عَنِ الذَّاتِ فَهَذَاكَ بِنَفْسِهِ إِلَى عَيْنِ الذَّاتِ» (ابن عربی، ۱۹۷۸، ج ۲: ۸۲۰)

۳. آیه یکصد چهل و سوم سوره اعراف

در این آیه بخش مهم و اصلی داستان حضرت موسی بیان شده است. آنجا که موسی (ع) به میقات رفته و از خداوند طلب دیدار می‌کند. اصل آیه چنین است: «وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أُنظِرْ أَلَيْكَ قَالَ لَنْ نُرَانِي وَلَكِنْ أَنْظِرْ أَلَيْ الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسَى صَعِقًا فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ أَلَيْكَ وَ أَنَا أَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ.» می‌دانیم شخصیت و زندگی حضرت موسی (ع) از همان دوره نخستین شکل‌گیری عرفان اسلامی مورد توجه عرفا قرار گرفته است. درباره علل توجه پررنگ عارفان مسلمان به سرنوشت این پیامبر، پل نویا می‌گوید: «... اما وضع موسی (ع) که در ادیان توحیدی و در همه اعصار ملهم غنی‌ترین موضوعات استعاری در تفاسیر روحانی بوده، با وضع ابراهیم (ع) متفاوت است. تفسیر مقاتل نشان می‌دهد که داستانهای قرآنی مربوط به موسی (ع) بسیار زودتر تفسیر اسلامی را متوجه تأملی در تجربه مذهبی به عنوان آغاز برقراری ارتباط با خدا کرده است؛ به وجهی که در چند بعد، موسی (ع) در نزد صوفیان به صورت نخستین نمونه عارفی درمی‌آید که به ورود در سر خدا فرا خوانده شده است.» (نویا، ۱۳۷۳: ۶۷-۶۸)

شمس در دو قسمت مقالات، این آیه را تأویل کرده است. ابتدا هر دو وجه تأویل او را ذکر و سپس تأویلات قبل از وی را نقل می‌کنیم. «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ نَوْمِيدِي است. گفت: وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ تمام امید است. چون حقیقت رؤیت به موسی روی آورد و او را فرد گرفت و در رؤیت مستغرق شد، گفت: ارنی. جواب داد: لَنْ تَرَانِي؛ یعنی اگر چنان خواهی دید، هرگز نبینی. این مبالغه است در انکار و تعجب که چون در دیدن غرق، چون می‌گویی بنمای تا ببینیم؟ وگرنه چون گمان بریم به موسی محبوب الله و کلیم‌الله که بیشتر قرآن ذکر اوست و مَنْ أَحَبَّ شَيْئًا أَكْثَرَ ذِكْرَهُ ... وَلَكِنْ أَنْظِرْ إِلَى الْجَبَلِ، آن جبل ذات موسی است که از عظمت و پابرجایی و ثبات جیش خواند؛ یعنی در خود نگردي ما را ببینی. این به آن نزدیک است که مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ. چون در خود نظر کرد او را بدید. از تجلی، آن خود او که چون که بود مُنْذَك شد و گرنه چون روا داری که دعای کلیم خود را رد کند و به جمادی بنماید؟ بعد از آن گفت: تَبَّتْ إِلَيْكَ یعنی از این گنه که غرقه باشم در دیدار و دیدار خواهم.» (شمس تبریزی، ۱۳۷۷:ص ۱۷۴-۱۷۵) مولوی دردفتراول و دریک بیت به قسمت نخست قول شمس و ماجرای تجلی خداوند بر کوه طور اشاره کرده‌است.

لا جرم ابصارنا لا تُدرکه وهو یدرک بین تواز موسی وکُه

۱۱۱

(مثنوی، ۱/۱۱۳۵)



فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۴ زمستان ۱۳۸۵

برخلاف عبارت فوق که به نوعی دفاع از منزلت موسی (ع) است، در جایی دیگر، شمس همین آیه را به گونه‌ای تأویل می‌کند که بوی مقایسه موسی (ع) با حضرت محمد(ص) به مشام می‌رسد. «کلیم می‌گوید: ارنی. چون دانست که آن از آن محمدیانست. از این می‌خواست که اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِنْ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ. چون دید که پرتو مردی بر آن کوه آمد، خرد شد. گفت جای من نیست؛ اما جَعَلْنِي مِنْ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ گفتند: اکنون چند روز به خدمت خضر رو. خضر هم می‌گوید که اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي مِنْ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ. نوری دیگر است که موسی و خضر را به تاراج دهد. در عیسی نگری در آن نور سرگردان بینی. در موسی نگری در آن نور حیران بینی. محمد را نوری است که بر همه انوار غلبه کرده آخر نگر که آن چله و آن ذکر هیچ بر متابعت محمد هست؟ آری موسی را اشارت بود: اربَعِينَ لَيْلَةً. متابعت محمد کجا که موسی تمنای آن نیارد بردن، بلکه گوید مرا از فتراکیان او گردان.» (همان: ۲۸۴)

همین دو تفسیر متفاوت از یک آیه نشان می‌دهد که چگونه شمس با توجه به موقعیت و مخاطب، دریافت خود را از متن آیات بدون در نظر داشتن تفسیرهایی که خود وی قبلاً ارائه کرده بود، تغییر می‌داده است. از طریق چنین برخوردهایی با متن واحد است که پی‌می‌بریم چرا او به «نوشتن» اعتقادی نداشته و «گفتار» را بر «نوشتار» ترجیح می‌داده است.

مقاتل بن سلیمان در تفسیر این آیه بر مشرب متکلمین می‌رود و صحت نظریه «عدم امکان رؤیت خداوند» را استنباط می‌کند.^{۱۰} اما شباهت شگفت‌انگیزی میان تفسیر منسوب به ام جعفر صادق (ع) و تفسیر ابن عربی با شیوه تفسیر شمس به چشم می‌خورد و این از جمله موارد معدود شباهت نوع دریافت شمس با آثار پیش از اوست. اما جعفر صادق می‌فرماید:

«المِيقَاتُ، طَلَبُ الرَّؤْيَةِ... سَمِعَ [موسى] كَلَامًا خَارِجًا عَنِ بَشْرِيَّتِهِ وَ أَضَافَ الْكَلَامَ إِلَيْهِ وَ كَلَّمَهُ مِنْ نَفْسِهِ مُوسَى وَ عُبُودِيَّتِهِ فَغَابَ مُوسَى عَنِ نَفْسِهِ وَ فَنَى مُوسَى عَنِ صِفَاتِهِ وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ مِنْ حَقَائِقِ مَعَانِيهِ فَسَمِعَ مُوسَى صِفَةَ مُوسَى مِنْ رَبِّهِ وَ مُحَمَّدٌ سَمِعَ مِنْ رَبِّهِ صِفَةَ رَبِّهِ فَكَانَ أَحْمَدُ الْمَحْمُودِينَ عِنْدَ رَبِّهِ وَ مِنْ هُنَا كَانَ مَقَامُ مُحَمَّدٍ صَلَعَمَ سِدْرَةَ الْمُنْتَهَى وَ مَقَامُ مُوسَى الطُّورُ» (سلمی، ۱۳۷۲ ج ۱: ۲۹) چنانکه ملاحظه می‌شود استنباط برتری محمد (ص)

بر موسی (ع) وجه مشترک دو تفسیر است. اما فصل مشترک دریافت شمس با ابن عربی در این است که هر دو «جبل» را نمادی از کالبد موسی دانسته‌اند. عین عبارت ابن عربی چنین است: «... وَلَكِنْ أَنْظُرْ إِلَى الْجَبَلِ «أَيُّ جَبَلٍ وَجُودِكِ» فَإِنَّ اسْتَقْرَّ مَكَانَهُ «أَمَكَنْتَ رُؤْيَتَكَ أَيَّامًا وَ ذَلِكَ مِنْ بَابِ التَّعْلِيْقِ بِالْمَحَالِ» جَعَلَهُ دَكَاً «أَيُّ مُتَلَاشِيًا لَا وَجُودَ لَهُ أَصْلًا.» وَ خَرَّ مُوسَى «عَنِ دَرَجَةِ الْوُجُودِ فَانِيًا» فَلَمَّا أَفَاقَ «بِا وَجُودِ الْمُوهُوبِ الْحَقَّانِي عِنْدَ الْبَقَاءِ بَعْدَ الْفَنَاءِ» (ابن عربی، ۱۹۷۸، ج ۱: ۴۴۹) قشیری در تفسیر این آیه بیش از آنکه در فکر یافتن معانی پوشیده آن باشد، بر خود تجربه تکلم موسی (ع) به عنوان عارف نخستین با خداوند تأکید می‌کند. او در بیان این تجربه به اندازه‌ای به شور و شعف می‌آید که عنان قلم از دست می‌دهد و نثرش را به شعری صوفیانه مبدل می‌کند: «جَاءَ مُوسَى مَجَى الْمُشْتَقِينَ، مَجَى الْمُهَيِّمِينَ، جَاءَ مُوسَى بِلا مُوسَى . جَاءَ مُوسَى وَكَمْ يَبْقَ مِنْ مُوسَى شَيْءٍ لِمُوسَى. آلا فُ الرِّجَالُ قَطَعُوا مَسَافَاتَ طَوِيلَهُ فَلَمْ يَذْكُرْهُمْ أَحَدٌ وَ هَذَا مُوسَى خَطَا خَطَوَاتِ فَالِي الْقِيَامَةِ يَقْرَأُ الصَّبِيَّانُ «وَكَلَّمَ جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا» (قشیری، ۱۴۲۰ هـ، ج ۱: ۳۵۲) قشیری «ارنی» گفتن موسی را به علت غلبات وجد و طلب

کمال وصال می‌داند و نیز می‌گوید عزت سماع کلام حضرت باری او را از خود بی‌خود کرد و آنچه را که قبلاً آماده کرده بود به خداوند بگوید، فراموش نمود و در آن لحظه کنترل زبان خود را از دست داد و سخنی را که فی‌الوقت بر زبانش جاری شده بود، بیان کرد. (همان، ۳۵۵)

۴. آیه پنجم سوره طه

آیه معروف «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» از جمله آیات متشابه قرآن است که همواره درباره معانی آن بیان فرق اسلامی از جمله اشاعره و معتزله اختلاف نظر بوده است. چنانکه می‌دانیم اشاعره با استناد به چنین آیاتی و فهم معنای ظاهری آنها برای حضرت باری اندام و جوارحی قائل می‌شدند و در مقابل، معتزلیان اهل تنزیه، این آیات را تأویل می‌کردند تا شائبه هر نوع جسمانیت از ساحت خداوند برطرف گردد. عارفان مسلمان چنانکه از آثارشان برمی‌آید با هیچ یک از فرق فوق همدلی ننموده و خود برای خاتمه بخشیدن به جدالهای بی‌حاصل، رهیافت‌های تازه‌ای ارائه کرده‌اند. شمس در تأویل این آیه می‌گوید: «آن عرش دل محمد است. اگر پیش از او استوی نبود، به وقت او چون بود؟ قصه خود می‌گوید: طه، مرنج، مرنج، مرنج، مرنج، مرنج. این قصه برای رنج تو نیاروردم. لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَ مَا فِي الْأَرْضِ. سماورات دماغ اوست. ارض وجود او. همه قصه اوست. استوی حال اوست.» (شمس، ۱۳۷۷: ۶۵۷) در قسمت‌های دیگری از مقالات به این تأویل اشاره کرده است.^{۱۱}

۱۱۳



فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۸۵

هیچ یک از تفاسیر عرفانی قبل از شمس، تا آنجا که ما جستجو کرده‌ایم، به جز ابن عربی چنین تأویلی از آیه مذکور به دست نداده‌اند. قشیری می‌گوید: «استواء عرشه فی السَّمَاءِ مَعْلُومٌ وَ عَرْشُهُ فِي الْأَرْضِ قُلُوبُ أَهْلِ التَّوْحِيدِ.» (قشیری، ۱۴۲۰ هـ، ج ۲: ۲۳۵) اما تأویل ابن عربی شباهت شگفت‌انگیزی به تأویل شمس دارد. عین عبارت ابن عربی چنین است: «فَكَمَا اسْتَوَى عَلَى عَرْشِ وَجُودِ الْكُلِّ بِظُهُورِ الصِّفَةِ الرَّحْمَانِيَةِ فِيهِ وَ ظُهُورِ أَثَرِهَا، أَيْ الْفَيْضُ الْعِلْمِ مِنْهُ إِلَى جَمِيعِ الْمَوْجُودَاتِ، فَكَذَا اسْتَوَى عَلَى عَرْشِ قَلْبِكَ بِظُهُورِ جَمِيعِ صِفَاتِهِ وَ وَصُولِ أَثَرِهَا مِنْهُ إِلَى جَمِيعِ الْخَلَائِقِ، فَصَرَتْ رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ وَ صَارَتْ بُتُوكَ عَامَّةً خَاتِمَةً فَمَعْنَى الْأَسْتِوَاءِ ظُهُورُهُ فِيهِ سَوِيًّا تَامًّا إِذْ لَا يُطَابِقُ كَلِّهَا مَظْهَرٌ غَيْرُهُ وَ لَا يَسْتَقِيمُ إِلَّا عَلَيْهِ وَ لِذَلِكَ لَمْ يَكُنْ لَهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ ظِلٌّ إِذْ لَمْ يَبْقَ مِنْ ذَاتِهِ مَعَ صِفَاتِهِ بَقِيَّةٌ، لَمْ تَتَحَقَّقْ بِالْحَقِّ بِالْبَقَاءِ بَعْدَ الْفَنَاءِ التَّامِ.» (ابن عربی، ۱۹۷۸، ج ۲: ۳۳)

۵. آیه هفتاد و دوم سوره احزاب

آیه امانت نیز در بین مفسران مباحث گسترده‌ای را به وجود آورده است. اصل آیه مبارکه چنین است: **أَنَا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا.**» برای مفسران قرآن حل دو مسأله در تفسیر این آیه حیاتی بوده است. یکی اینکه مصداق و مدلول امانت کشف کنند و دیگر اینکه برای علت سرباز ردن آسمان و زمین و جبال و پذیرش انسان برای بر دوش کشیدن این بار، تبیین قانع کننده ارائه دهند. اکنون فرصت پرداختن به تفاسیر عامه نیست و نقد تطبیقی تحلیلهای مطرح شده در تفاسیر اسلامی از این آیه، تحقیقی علی حده خواهد بود. شمس بنا به مشرب فکری خود، مصداق امانت الهی را «معرفت الله» می‌داند و آیه را با توجه به حدیث قدسی «**لَا يَسْئُرُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ يَسْئُرُنِي قَلْبُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ**» تأویل می‌کند.^{۱۲} اما توجیهی که در باب علت پذیرش انسان می‌آورد شنیدنی و زیباست. می‌گوید: «... گفتند آسمانها و زمینها که تحمل این امانت کار ما نیست. زیرا نظرشان بر توفیق نبود تا گفتندی که اگرچه کمان سخت است، چون ما بر دست گیریم، در قفای ما کس است که او بکشد، آن قوت نظر و توکل محمد را بود و محمدیان را.» (شمس، ۱۳۷۷: ۲۳۰) میددی در تفسیر این آیه به روش مفسران عامه مصداقهای متعددی برای امانت ذکر می‌کند. مانند: دین، پنج نماز، اسرار عبادت، غسل از جنابت و اعضای بدن.^{۱۳} و در توجیه علت پذیرش بار امانت از سوی انسان می‌گوید: « آدم صفی که بدیع فطرت بود و نسیج ارادت، چون دید که آسمان و زمین بار امانت برداشتند، مردانه درآمد و بار امانت برداشت، گفت: ایشان به عظیمی بار نگریستند از آن سر وازدند و ما به کریمی نهنده امانت نگریستیم و بار امانت کریمان، به همت کنشد نه به قوت.» (میددی، ۱۳۷۶، ج ۸: ۱۰۲) قشیری مصدایق امانت را قیام به واجبات و اصول و فروع آن و نیز توحید و حفظ حدود آن می‌داند. نظریه‌ای که در تبیین علت پذیرش امانت توسط انسان بیان می‌کند، بسیار شبیه به قول شمس است. او می‌گوید: «**حَمَلَ الْإِنْسَانُ بِاللَّهِ لَابْنَفْسِهِ وَ يُقَالُ ظَلَمَ نَفْسَهُ حَيْثُ لَمْ يَشْفَقْ مِمَّا اشْفَقَتْ مِنْهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضُونَ وَالظُّلْمُ وَضَعُ الشَّيْ فِي غَيْرِ مَوْضِعِهِ.**» (قشیری، ۱۴۲۰ه، ج ۳: ۴۶) مولوی نیز در مثنوی در چهار نوبت به این آیه اشاره کرده است. در دفتر اول، امانت را به «نفعه الهی» تأویل کرده و می‌گوید:

گفت پیغمبر که نفع‌های حق
تازگی و جنبش و طویست این
گر در افتد در زمین و آسمان
خود زبیم این دم بی‌متها
ورنه خود اشقن منها چون بدی
اندرین ایام می‌آرد سبق...
همچو جنبش‌های حیوان نیست این
زهرهاشان آب گردد در زمان
باز خوان فابین ان یحمانها
گر نه از بیمش دل که خون شدی
(مثنوی، ۱۹۵۱-۱/۱۹۵۹)

مولانا در باب توجیه‌پذیرش حمل بار امانت از سوی انسان، در دفتر سوم به نکات ارزنده‌ای اشاره می‌کند. اما در دو مورد دیگر، بدون اینکه به تفسیر یا تأویل نزدیک شود، به عنوان تلمیح به آیه مذکور اشاره کرده است. ما با نقل دلیل تأویلی وی مقاله را به پایان می‌بریم.

کرد فضل عشق انسان را فضول
جاهلست و اندرین مشکل شکار
کی کنار اندر کشیدی شیر را
ظالمست او بر خود و بر جان خود
جهل او مر علم‌ها را اوستاد
زین فزون خواهی ظلومست و جهول
می‌کشد خرگوش شیری در کنار
گر بدانستی و دیدی شیر را
ظلم بین کز عدل‌ها گو می‌برد
ظلم او مر عدل‌ها را شد رشاد
(مثنوی، ۴۶۷۲-۳/۴۶۷۶)

نتیجه

۱۱۵



فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۱۴، زمستان ۱۳۸۵

مطالعه درباره شمس تبریزی، به دلیل آرا و عقاید کم‌نظیرش و نیز نقشی که در تغییر و تحول روحی مولانا جلال‌الدین داشته است، همواره ضرور و با اهمیت خواهد بود. علی‌رغم این ضرورت، تاکنون چنانکه باید در باب دانش و معارف وی تحقیقات ارزنده‌ای جز تصحیح انتقادی مقالات باقی مانده از وی، صورت نگرفته است. در این مقاله گوشه‌ای هر چند بسیار محدود از وسعت، عمق و عظمت اندیشه‌های شمس در حوزه تفسیر و تأویل عرفانی نموده شد. چنانکه در متن مقاله بیان گردید، شمس در تفسیر قرآن دارای اندیشه‌ای قابل توجه است و در محدود آیاتی که تفسیر کرده این رویکرد به خوبی نمایان است. نظریه تفسیری وی بر دو اصل تأثیر شخصیت مفسر در نوع خوانش متن و لزوم استقلال علمی او استوار است. شیوه تفسیری شمس نیز مانند سایر مفسران عارف، متکی بر اجتهاد و تجربه فردی و عدم توجه به بستر تاریخی نزول آیات و بی‌اعتنایی به مباحث لغوی، نحوی، فقهی و کلامی است. شمس تبریزی در تفسیرهای خویش توانسته است مستقل از تفاسیر عامه، به تفسیری بدیع و تازه دست

یابد. اما به دلیل قرار گرفتن در فضای گفتمانی واحد با سایر عارفان مفسر، در موارد معدودی نتوانسته خود را یکسره از سیطره چنین گفتمانی‌رهایی بخشد. با وجود این، نمونه تفسیرهای وی به دلیل عمق، غنا و زیبایی آنها باید در سنت تفسیر نویسی عارفانه مورد توجه قرار گیرد.

پی‌نوشت

۱. در باب اینکه آیا پیامبر اکرم (ص) خود به تفسیر قرآن مبادرت می‌ورزیده است یا نه و یا اینکه تنها اکتفا به تبیین غموض پاره‌ای از آیات یا به سؤالاتی که پیرامون بعضی از آیات می‌شد، اکتفا می‌نمودند، نظریه‌های گوناگونی مطرح شده است. برای کسب اطلاع در این زمینه ر.ک. کمالی-دزفولی، سیدعلی (۱۳۵۴)، قانون تفسیر، تهران، انتشارات ناصرخسرو، ص ۳۹۹-۴۰۶.
۲. ر.ک. گلدزهر، ایگناس (۱۳۸۳) گرایشهای تفسیری در میان مسلمانان، ترجمه سید ناصر طباطبایی، صص ۲۹-۵۶ و ۷۵-۷۷.
۳. درباره ریشه و معنای لغوی و اصطلاحی تأویل و تفسیر و تمایز آن دو ر.ک. ایزدی مبارکه، کامران (۱۳۷۶) شروط و آداب تفسیر و مفسر، صص ۲۳-۳۷.
۴. ر.ک. رولان بارت، درجه صفر نوشتار، ترجمه شیرین‌دخت دقیقیان، ص ۳۷.
۵. حشر / ۲۱
۶. علی بن احمد بن محمدعلی متویه معروف به واحدی نیشابوری. برای کسب علم اکثر بلاد اسلامی را گشته و از محضر دانشمندانی بزرگ علم آموخته است؛ به گونه‌ای که در علم نحو و حدیث استاد روزگار خود بوده و مورد مهر و محبت خواجه نظام الملک قرار گرفته است. تاریخ تولد وی معلوم نیست؛ اما وفات او به سال ۴۶۸ بوده است. سه تفسیر به نام‌های البسیط، الوسیط و الوجیز به همراه اسباب النزول، التجبیر فی شرح اسماء الحسنی، الأعراب فی علی الأعراب و شرح دیوان متنبی از آثار مهم اوست. (ر.ک. لغتنامه دهخدا، جلد اول، ذیل ابوالحسن علی بن احمد)
۷. ابوجعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی ملقب به شیخ الطائفه، فقیه و مفسر بزرگ شیعی است و به سال ۳۸۵ هجری در طوس زاده شد. سال ۴۰۸ به بغداد رفت و از محضر شیخ مفید و سید مرتضی کسب علم نمود. او یکی از دانشمندان پرکار اسلامی است و آثار فراوانی در حوزه‌های گوناگون نوشته است. تفسیرالتبیین فی تفسیر القرآن او یکی از تفاسیر معتبر محسوب می‌شود. (ر.ک. لغتنامه دهخدا، جلد اول، ذیل ابوجعفر طوسی)

۸. این حدیث با عبارات دیگری نیز در کتب روایی آمده است. از جمله: «مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكُذْبَ» در روایتی که کلینی از امام محمد باقر (ع) آورده و آنچه در تفسیر منسوب به امام حسن عسگری (ع) آمده، همین معنا با زبانی متفاوت بیان گردیده است.

۹. حدیث تفسیر به رأی در میان متکلمان و مفسران اسلامی خود تفسیرهای گوناگونی داشته است؛ به گونه‌ای که در وجوه و مصادیق چنین تفسیری اتفاق نظر در میان آنها به چشم نمی‌خورد. به عنوان نمونه، حاجی خلیفه در «کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون» پنج وجه تفسیر به رأی را بدین‌گونه برمی‌شمارد: ۱- تفسیر قرآن بدون احراز علمی که به کمک آنها می‌توان قرآن را تفسیر کرد. ۲- تفسیر متشابهات قرآن که جز خداوند کسی معانی آنها را نمی‌داند. ۳- تفسیری که برای تأیید فرق و مذاهب انجام می‌گیرد. ۴- تفسیری که مفسر بدون ارائه دلیل اصرار می‌کند مراد خداوند همان چیزی است که وی استنباط کرده است. ۵- تفسیر قرآن براساس استحسان عقلی و اغراض شخصی. (حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (ق. ۱۴۰۲). کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، ج ۱، دارالفکر، بیروت، ستون شماره ۴۳۳). مرحوم علامه طباطبایی در جلد سوم تفسیر المیزان تفسیر به رأی را اغراض شخصی و استحسان عقلی دانسته و علاوه بر آنها بر اینکه نیز پافشاری می‌کند که تفسیر به رأی ممکن است از طریق قیاسی که مفسر بین کلام الهی و کلام بشری می‌کند، بروز کند؛ یعنی مفسر با توجه به اصول و معیارهای درک و دریافت کلام انسانی به فهم کلام الهی مبادرت ورزد؛ در حالی که بافت کلام خداوند قابل قیاس با کلام بشر نیست. به همین دلیل ایشان بهترین روش تفسیر قرآن را تفسیر قرآن به قرآن می‌داند.

۱۰. ر.ک. نوپا، پل (۱۳۷۳) تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ص ۷۰

۱۱- ر.ک. مقالات شمس، ج ۱، ص ۲۵۷ و ۳۲۵

۱۲- ر.ک. همان، ج ۱، ص ۱۲۵

۱۳- ر.ک. کشف الاسرار و عده الأبرار، ج ۸، ص ۹۳

منابع

۱. آلستون، ویلیام، پی؛ فلسفه زبان؛ ترجمه احمد ایرانمنش و احمد رضا جلیلی، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی، ۱۳۸۱.
۲. ابن عربی، محمدبن علی؛ تفسیر قرآن کریم؛ تحقیق الدكتور مصطفی غالب، چاپ دوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۹۷۸.
۳. ابن عربی، محمدبن علی؛ فتوحات مکیه؛ ج ۲، بیروت؛ دارصادر، بی تا.



۴. ابن کثیر دمشقی؛ ابوالفدا اسماعیل؛ **تفسیر القرآن العظیم**، چاپ دوم، بیروت: دارالفکر، بیروت.
۵. احمدی، بابک؛ **ساختار و تأویل متن**، چاپ پنجم، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.
۶. ایزدی مبارکه، کامران؛ **شروط و آداب تفسیر و مفسر**؛ چاپ اول، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۶.
۷. تبریزی، شمس‌الدین محمد؛ **مقالات**؛ تصحیح محمدعلی موحد، چاپ دوم، تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۷۷.
۸. بارت، رولان؛ **درجه صفر نوشتار**، ترجمه شیرین دخت‌دقیقیان، چاپ اول، تهران: هرمس، ۱۳۷۸.
۹. حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله (۱۴۰۲ق)؛ **کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون**؛ ج ۱، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۲.
۱۰. سلمی، محمد بن حسین؛ **مجموعه آثار**؛ گردآوری نصرالله پورجوادی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۲.
۱۱. قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن؛ **تفسیر القشیری مسمی بلطائف الاشارات**؛ الطبعة الاولى، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۰.
۱۲. کرین، هانری؛ **تاریخ فلسفه اسلامی**؛ ترجمه جواد طباطبایی، چاپ دوم، تهران: انتشارات کویر، ۱۳۷۷.
۱۳. کمالی دزفولی، سید علی؛ **قانون تفسیر**؛ تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۵۴.
۱۴. گلدزیهر، ایگناس؛ **گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان**؛ ترجمه سید ناصر طباطبایی، چاپ اول، تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۸۳.
۱۵. مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی؛ **مثنوی معنوی**؛ به اهتمام رینولد نیکلسون، چاپ پنجم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۷.
۱۶. میدی، رشیدالدین ابوالفضل؛ **کشف‌الاسرار و غده‌الابرار**؛ به سعی و اهتمام علی اصغر حکمت، چاپ ششم، تهران: چاپخانه سپهر، ۱۳۷۶.
۱۷. نوبیا، پل؛ **تفسیر قرآنی و زبان عرفانی**؛ ترجمه اسماعیل سعادت، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۳.